

**ЦІВАТИЙ В.Г.,
кандидат історичних
наук, доцент,
проректор з навчальної
роботи**

*Дипломатична
академія України
при МЗС України*

У політичній теорії і практиці кінця XV – початку XVI століття проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади, як і питання відношення до неї, займають одне з центральних місць. З цією проблематикою пов'язане і створення образів ідеальних владарів-державців у творах і мистецтві, оцінка діячами перехідної епохи різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристика ідеалу і реальності при висвітленні завдань і практичної діяльності влади¹.

Характер і ступінь інституалізації суспільства, тобто кількість виникаючих в ньому інститутів і процес їх утворення, свідчать про тип суспільства і етапність його розвитку, тип держави і права, тип політичної системи і асоціативність життя, свободи утворення політичних і інших об'єднань.

Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і

**ДЕРЖАВИ
ЗАХІДНОЇ
ЄВРОПИ НА МЕЖІ
XV-XVI СТОЛІТЬ
І ПРОБЛЕМА
ПОЛІТИЧНОЇ
ВЛАДИ
У КОНТЕКСТІ
ІНСТИТУЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ**

іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, протокол тощо).

Початкові форми інституалізації виникають на рівні самоорганізуючих процесів, як, наприклад, реалізація зовнішніх функцій держав з упорядкованими і спрямованими діями; лідери (держави-лідери), здатні очолити і спрямувати цей процес; зачатки постійних керівних органів зовнішніх зносин, а саме явище піддається (реально чи формально) керуванню (управлінню) – наприклад, європейська система держав XVI-XVIII ст. в еволюційно-часовому вимірі.

Наприкінці XV – на початку XVI століття Європа вступає у новий період міжнародних відносин². Процес формування національних держав спричинив до життя нові міждержавні відносини, що прийшли на зміну феодалним міжусобицям, в основу яких закладено “державний інтерес” як головний принцип внутрішньої й зовнішньої політики. Почалися війни серед європейських держав за гегемонію у Європі не лише двосторонньому, але й загальноєвропейському рівнях. Посилення спільності історично процесу в масштабах всієї Європи стало необхідним наслідком формування капіталістичних відносин. Внутрішнє протиріччя “європейської рівноваги”, нестійкість її рамок та лише окресленість рис зумовили складне переплетіння подій, гостру боротьбу в Європі наприкінці XV – в середині XVI століття, і насамперед – Італійські війни (1494-1559 рр.)³. Адже їх наслідки спричинили суттєві зміни у світовій політиці, а саме франко-іспанське суперництво за домінування в Італії стало предметом формування європейської системи і своєрідною головною віссю, навколо якої будували свою зовнішню політику всі держави Західної Європи в першу чергу, Англія та Імперія, в сукупності складаючи і реально відображаючи процес становлення європейської системи держав, процес політичної інституалізації.

Кінець XV – перша половина XVI століття – це час радикальних перемін в економічному розвитку країн Західної Європи, які вступили в новий етап розкладу феодалних відносин, коли відбувається процес руйнування економічної, політичної, ідеологічної і соціальної структур феодалізму і починається уповільненими темпами так званий процес первісного нагромадження і генезис капіталізму.

На цьому якісно новому етапі історичного розвитку суспільства, який називаємо ранньою новою історією, здійснюється формування нового структурного елемента – інституту постійної дипломатії як фактора, що впливає на еволюцію нового типу менталітету владарів-державців перехідної епохи, з опорою на раціоналістичні тенденції і прогресивний розвиток єдиної державної системи Західної Європи. Це знайшло своє відображення і в соціально-психологічній характеристиці та менталітеті європейського суспільства на рубежі середньовіччя і ранньої нової історії.

Перед суспільством Західної Європи наприкінці XV – на початку XVI століття постали зовсім нові політико-правові проблеми, що виникли із кризою феодалізму, науково-технічним прогресом, розвитком нової структури суспільства, поширенням раціонального мислення, відкриттями в науці. Це були проблеми, пов'язані з новим баченням людини вимірів її свободи, її правового статусу (сукупності прав та обов'язків). Це були проблеми, пов'язані з доступом до влади, оскільки капіталізм, що народжувався, кардинально змінював, принаймні починав змінювати, основні джерела влади. Отже, феодальний спосіб прийняття рішень, доступу до влади, був відкинутий, як, зрештою, втратив популярність і феодальний державний устрій. Звичайно, що феодальна держава, як історичний тип держави, не здавалася без бою, і останньою її надією стали абсолютні монархії. Але значно більшу особисту свободу для людини мала забезпечити більш прогресивна форма державного правління (конституційна монархія або буржуазна республіка). Ці нові настрої, суспільні вимоги вже носились в повітрі, до них можна було пристосуватися або боротися з ними. Перші такі зміни в Європі відбулися у Північній Італії. Саме тут розквітла творчість першого представника політичної філософії, теорії політики раннього нового часу – Н. Макіавеллі – “засновника політичної думки нового часу”⁴. Він виклав міфологізовану політичну ідеологію та теорію, відновив ідею циклічного розвитку суспільства, сформулював у загальних рисах політичну доктрину стосовно різних етапів розвитку держави, дав образ ідеального владаря, виклав свій підхід до ідеї моральності політики.

Звичайно, що в кожній західноєвропейській державі були свої відмінності, однак загалом XV – XVI століття стали певним рубежем історії, коли феодалізм втратив будь-яку історичну перспективу.

Надзвичайно важливим чинником було винайдення книгодрукування та формування нових принципів і методів у науці. Перші друковані книги, що з'явилися у середині 60-х рр. XV ст. в Італії, Чехії, Швейцарії, Нідерландах і Франції, започаткували духовну революцію в Європі, яка зумовила кардинальні зміни у політичній свідомості, праворозумінні та політичній практиці⁵.

Водночас наприкінці XV та в XVI столітті у Західній Європі завершується процес встановлення національних держав і формування національних політико-правових доктрин.

Початковий процес формування системи європейських держав, як особливість даної епохи, знайшов своє відображення в психології владарів-державців на рубежі середньовіччя та раннього нового часу як в теоретичному, так і практичному сенсі.

Державці Західної Європи – є трансформаційно новим типом владарів-політиків. Головними виразниками цих процесів були владарі-державці, і насамперед – Франції (Карл VIII, Людовик XII, Франциск I), Іспанії (Ізабелла Кастильська та Фердинанд Арагонський), Італії (Лорен-

цо Медічі), Англії (Генріх VII, Генріх VIII), Німеччини (Максиміліан I) та інші.

На рубежі середньовіччя і ранньої нової історії західноєвропейські державці оволоділи новими формами і методами дипломатичних стосунків в міждержавних відносинах. Саме перша чверть XVI сторіччя – початок ери постійних посольств і постійної дипломатії. Постійна дипломатія раннього нового часу народжувалась в умовах переходу від феодалізму до капіталізму і вирішувала вже нові задачі, які виникали перед абсолютистськими державами у зв'язку з активізацією їх зовнішньої політики.

Провідні позиції серед держав Західної Європи займали Франція та Іспанія – дві держави, які на початок XVI століття завершили своє територіальне об'єднання. В новий період міжнародних взаємин, в який з кінця XV століття вступила Європа, франко-іспанські відносини, зокрема, зіткнення їх інтересів в Італії, займають центральну позицію і стають передтечею європейської системи держав, що зароджувалася⁶.

Наприкінці XV – початку XVI століття владарі-державці Західної Європи, і насамперед – Карл VIII, Людовик XII, Ізабелла Кастильська, Фердинанд Арагонський заклали основи практики і теорії міждержавних відносин періоду ранньої нової історії. Їх зовнішньополітична спадщина має неоцінене значення для становлення дипломатії нового часу в повному розумінні цього слова.

Кінець XV століття займає особливе місце в історії міждержавних відносин в Західній Європі, оскільки він є тією межею, яка відокремлює старий період феодальних усобиць від нового періоду війн поміж остаточно сформованими в другій половині XV століття європейськими державами. Вони виступають відтепер на арені світової європейської історії в жорсткій боротьбі між собою за гегемонію на Європейському континенті.

Кінець XV-XVI століття – це епоха постійної дипломатії, етап її генези і початку становлення. На протязі всього періоду Італійських воєн (1494-1559 рр.) боротьба велась одночасно на двох фронтах – військовому і дипломатичному, і успіхи на кожному з них сприяли досягненню обумовленої мети. Владарі-державці Західної Європи і насамперед – французькі, іспанські, італійські – чудово розуміли, не зважаючи на застарілі стереотипи феодальної доби, саме значення зовнішньополітичного фактора і вірили в мистецтво дипломатії, чим і зумовлюється їх активна позиція в цій сфері. Адже на рубежі середньовіччя та раннього нового часу, внаслідок виникнення нових, історично прогресивних форм виробництва і суспільних відносин, народжується новий світогляд, головними рисами якого стають натуралізм, індивідуалізм і раціоналізм.

Одним із аспектів політико-правових теорій перехідної епохи є співвідношення понять – влада і релігія.

Формування відносин духовної і світської влади дуже тривалий і суперечливий процес. В історії Західної Європи XV – середини XVI століття – це час утворення державних церков. Закономірність цього була пов'язана з розвитком національних держав і формуванням абсолютизму.

В даних умовах процес міждержавних відносин набуває постійно перемінливого характеру, а церковні справи стають складовою частиною внутрішньодержавних і зовнішньополітичних взаємин.

У джерелах перехідної епохи звертається увага на те, що релігія – один із найефективніших засобів впливу влади на народ, його вчинки і моральність. Адже саме релігія учить поважати владу і закони. "... владар мав би реалізувати декілька необхідних умов – жити у дружбі з народом, бо інакше буде ним скинутий, бути дуже розсудливим та виглядати доблесним мужем, щоб зберегти за собою захоплену владу, а також охороняти основи релігії, що підтримує владу"⁷.

Проблеми суспільства на рубежі середньовіччя та раннього нового часу знаходили своє відображення не лише в практичній площині. Відбувався процес їх теоретичного осмислення. Слід назвати праці Нікколо Макіавеллі, Франческо Гвічардіні, Аламанно Рінучіні, Франческо Патріцці, Френсіса Бекона, Мішеля Монтеня, Філіппа де Коміна⁸ та ін. Цей перелік можна продовжувати, але більш доцільно зупинитись на узагальненні тих теоретичних посилок, які вони вбачали у вирішенні проблеми влади суспільства, що формується, і розумінні цих проблем владарями-державцями Західної Європи.

З аналізу політико-правових теорій можна скласти образ ідеального владаря, який фактично був уособленням реальних владарів-державців Західної Європи. А саме – новий владар – це людина з певними рисами та властивостями: він верховний суб'єкт влади – рішучий, безжалісний, безкомпромісний, жорстокий і прямий, спритний і підступний, що за будь-яку ціну домагається реалізації своїх великих цілей, стає символом єдності нації.

Найважливішою рисою ідеального владаря є пріоритетність для нього загальнодержавних інтересів, національних цілей над регіональними, тобто перевага стратегії над тактикою. Мислити владар має масштабно, широко, відокремлюючи головні завдання від другорядних. Владар повинен рішуче і без вагань проводити тверду політику, не боятися заради впорядкування держави чи створення нової для стабілізації політичного режиму влади вживати інколи певних надзвичайних заходів.

В очах людей він мав виглядати "співчутливим, вірним слову, милосердним, щирим, благочестивим". Це не означало, що він повинен мати всі ці цноти, "однак є пряма необхідність виглядати таким, що має їх"⁹, – додавав Макіавеллі.

Аби бути пошанованим й вирізнитися у державі, владар повинен прийняти нові закони та створити власне військо – опору та гарант

стабільності влади в державі. Він же повинен і очолити це військо, подаючи приклад своєю безстрашністю, умінням, бо “ніщо не може викликати до владаря такої поваги, як військові заходи та незвичні вчинки”¹⁰. Міць держави визначає рівень згуртованості суспільства. Ця згуртованість і єдність залежать від рівня розвитку єдиної мови, одних традицій і звичаїв та загального дотримання законів і права.

Найголовніше, зазначав Макіавеллі, – постаратися своїми вчинками “створити собі славу великої людини, що наділена видатним розумом”¹¹.

Сучасники щедро роздавали у своїх творах поради щодо закордонної політики – “...владаря поважають також тоді, коли він без вагань виступає за одного проти іншого, бо це завжди ліпше, ніж стояти осторонь”. Їх роздуми – це відображення самої перехідної епохи, епохи боротьби за владу на Європейському континенті – гострої, безжалісної і підступної. Це міркування державних мужів про те, що не вдасться відбудувати політичну моральність на феодалних вартостях, це і певна туга за новою державою та новою політичною мораллю¹².

В усякому разі впроваджене пізніше узагальнене поняття “макіавеллізм” – це радше констатація факту безпринципної політики самими політиками-теоретиками, ніж визнання такої політичними практиками¹³.

У своїх творах вони виклали політичну ідеологію і політичну теорію у формі своєрідного міфу, змалювавши видумані й реальні постаті політичної історії з прототипів владарів-державців Західної Європи і зобразили уявний ідеальний образ державця як виразника символу “колективної волі”, що виконує своє історичне призначення, має свою долю, живе за внутрішніми законами, слухається інстинкту, потягу до влади.

На конкретних прикладах владарів-державців перехідної епохи автори мали можливість показати процес формування рис певної конкретної особистості – майбутнього владаря, якого вони наділяли необхідними ознаками.

Були зроблені спроби дати реальний образ ідеального суб'єкта влади – владаря. Головними постулатами їх доктрин стали політичний інтерес – як головна детермінанта політичної діяльності, невикорінний людський егоїзм – як рушійна сила політичних процесів, жага до влади, прагнення до панування – як нездоланна людська пристрасть.

Головними елементами доктрин (політико-правових поглядів авторів) були – влада, держава, закон, інституції. І ці перші спроби опрацювати феноменологію політичної свідомості і політичної діяльності були звернені не в минуле, а в майбутнє¹⁴.

В політико-правових теоріях XV-XVI століть немає догматичних постулатів на всі часи і ситуації: усе залежить від певної ситуації у певному суспільстві.

Отже, шлях до нового не проходив по прямій висхідній лінії, а навпаки, при збереженні загальної схоластичної орієнтації в ньому перепліта-

лися елементи старого і нового способів мислення, старі і нові ментальні установки, траплялися і компроміси, але при цьому нове мислення вимагало свого прояву, і насамперед у питанні влади: що таке “влада” у новому світосприйнятті і реальне місце владаря-державця у цьому новому суспільстві, у період політичної інституалізації.

Західноєвропейські владарі-державці були державцями-реформаторами як за способом мислення, так і за переконаннями. Саме їх державна діяльність внесла суттєві і яскраво виражені зміни в процеси державотворення Західної Європи, в процеси політичної інституалізації, в методи ведення війн і організацію дипломатичних служб на постійних засадах, в розвиток договірних основ співіснування держав, що складають європейську систему держав.

Владарі-державці на рубежі двох епох персоніфікували в собі певний окреслений соціальний тип менталітету епохи ранньої нової історії, тим самим просунулися далеко вперед від ще реально існуючих у суспільстві, через що багато в чому не були зрозумілі і не цілком вірно оцінені їх сучасниками. І з повною впевненістю можна відзначити, що владарі-державці західноєвропейських країн були державцями-політиками, яких сама історія поставила до керма європейської політики в початковий період формування європейської системи держав на рубежі середньовіччя і раннього нового часу. З них починається відлік нових подій і великих змін в міжнародному житті Західної Європи наприкінці XV – на початку XVI століття.

Пояснення подій і фактів в контексті світорозуміння минулих поколінь відкриває нові шляхи до пізнання суспільства епохи ранньої нової історії і розуміння протистояння політичної теорії і політичної практики. Спроба побудувати узагальнену модель політико-правової думки початку перехідної епохи, звичайно, не є вичерпною і остаточною. Практично усі вищезгадані підходи тією чи іншою мірою наближають нас до розкриття і розуміння своєрідності поглядів на владу, право, державу, внутрішню і зовнішню політику держави, процеси їх інституалізації, а, відповідно, допомагають також скласти уявлення про людей тогочасної епохи та їх світогляд.

ПОСИЛАННЯ

¹ Див.: Культура Возрождения и власть. – М., 1999.

² Див.: Alba A. L'âge classique 1492 – 1789. – Paris, 1995; Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle. – Paris, 1976; Mowat R. B. History of European Diplomacy (1451-1789). – Hamden - Connecticut, 1971; Nordmann C. La montée de la puissance européenne (1492-1661) – Paris, 1974; Demurger A. Chevaliers du Christ. Les ordres religieux-militaires au Moyen Âge (XIe – XVIe siècle). – Paris, 2002.

- ³ Fisher H.A.L. *Storia d'Europa*. – Roma, 1995. – Т.1. – P. 328-338; *История Европы*. – М., 1993. – С.393-403; *Histoire de la France (La France de la Renaissance)*. – Paris, 1997. – Т.6. – P.136-154; *Storia d'Italia*. – Torino, 1994. – Т.1. – P.363-381; *Historia de España*. – Barcelona, 1998. – P.113-128.
- ⁴ Machiavelli N. *Opere scelte / A cura di G.F.Berardi*. – Roma, 1973. – P.123-125, 576-577; 607.
- ⁵ Grzybowski Konstanty. *Historia doktryn politycznych i prawnych*. – Warszawa, 1967. – P.245-247.
- ⁶ Див.: Циватий В.Г. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття. Дис. ... канд. іст. наук. – З., 1995.
- ⁷ Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве / Предисл., коммент. Е.И. Темнова. – М., 1996. – С. 85, 146-148.
- ⁸ Guicciardini F. *Histoire d'Italie. De l'année 1492 é l'année 1532*. – Paris, 1838; Guicciardini F. *Ricordi / A cura di E.Janni*. – Milano, 1951; Guicciardini F. *Ricordi diari, memorie / A cura di M. Spinella*. – Roma, 1981; Guicciardini F. *Storie fiorentine. Dal 1378 al 1509 / A cura di R.Palmarocchi*. – Bari, 1931; Commynes Ph. de. *Mémoires... Ed. par J.Calmette*. – P., 1924-1925. – Т.1-3; Erasmi Roterodami. *Querella pacis undique ejectae profligataeque // Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia...recognovit Johannes Clericus Lugu dum Batavarum, 1703-1716*. –Т.4; Machiavelli N. *Il Principe / Publ. Buttura*. – P., 1834; Bacon F. *Letters / Ed. By J. Speedding*. – L., 1877, etc.
- ⁹ Макиавелли Н. Избранные произведения. – М., 1982. – С. 352.
- ¹⁰ Там же. – С. 366.
- ¹¹ Machiavelli N. *Il Principe / Publ. Buttura*. – P., 1834. – P.76-78, 96.
- ¹² Див.: Luciani V. Bacon and Guicciardini // *Proceedings of Modern Language Association*. – L., 1947. – Vol. LXII; Luciani V. Bacon and Machiavelli // *Italica*. – L., 1947. – Vol. XXIV; Prezzolini J. *Vita di Niccolò Machiavelli*. – Verone, 1948; Prucher A.I. "Memoires" di Ph. De Commynes e l'Italia del Quattrocento. – Firenze, 1957; Amiguet P. *L'âge d'or de la diplomatie Machiavel et les venetiens*. – P., 1963; Charlier G. *Commynes*. – Bruxelles, 1945; Dufornet J. *La vie de Philippe de Commynes*. – P., 1969; Francesco Guicciardini. 1483-1983: nel V centenario della nascita. – Firenze, 1984; Ridolfi F. *Vita di Francesco Guicciardini*. – Milano, 1982; Scarano E.L. *La ragione e le cose: The studi su Guicciardini*. – Pisa, 1980; Namer E. *Machiavel*. – P., 1961, etc.
- ¹³ *Основи політичної науки / За ред. Б.Кухти*. – Львів, 1997. – Ч. 1. – С. 83.
- ¹⁴ Lecointe J.L. *Ideal et la Différence: La perception de la personnalité littéraire la Renaissance*. – Genève, 1993. – P.117-121, 132-135.

Надійшла до редакції 19.03.2002